

BARTŁOMIEJ ŁUGOWSKI
MGR, UNIWERSYTET MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ W LUBLINIE
ORCID: 0000-0002-4837-2482

Funkcjonowanie urzędów gmin wiejskich w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944

1. Wprowadzenie; 2. Akty prawne niemieckich władz okupacyjnych odnoszące się do gmin wiejskich; 3. Mianowanie i zwalnianie wójtów i sołtysów; 4. Działalność wiejskich urzędów gminnych pod nadzorem niemieckim; 5. Podsumowanie.

1

W wyniku przegranej wojny obronnej w 1939 r. ziemie polskie znalazły się pod okupacją III Rzeszy i ZSRR. Śląsk, Wielkopolska, Pomorze, województwo łódzkie oraz północna część województwa warszawskiego zostały włączone bezpośrednio do III Rzeszy. Na pozostałym obszarze okupowanym przez wojska niemieckie utworzono Generalne Gubernatorstwo¹. Generalnym gubernatorem został Hans Frank, który na swoją siedzibę wybrał Zamek Królewski na Wawelu. Generalne Gubernatorstwo początkowo składało się z czterech dystryktów: krakowskiego, radomskiego, warszawskiego i lubelskiego. 1 sierpnia 1941 r. przyłączono dystrykt Galicja ze stolicą we Lwowie. Na czele dystryktów stali szefowie okręgów, którzy od września 1941 r., na mocy czwartego rozporządzenia o odbudowie administracji Generalnego Gubernatorstwa, nosili tytuł gubernatora². Terytorium dystryktu lubelskiego różniło się od obszaru przedwojennego województwa lubelskiego. Do dystryktu warszawskiego przyłączono powiat siedlecki i część powiatu łukowskiego. Natomiast do dystryktu lubelskiego przyłączono Dęblin, Ryki oraz gminę Irena. Z dawnego województwa lwowskiego przyłączono części powiatów

¹ Dekret A. Hitlera o utworzeniu Generalnego Gubernatorstwa z 12 października 1939 r. oraz proklamacja generalnego gubernatora H. Franka z 26 października 1939 r., [w:] *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, t. 1: 1939–1942, red. Z. Polubiec, tłum. D. Dąbrowska, M. Tomala, Warszawa 1970, s. 116, 122–123.

² Verordnungsblatt für Generalgouvernement – Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa (dalej: DzRGG) z 1941 r., nr 90, s. 561.

tarnobrzeskiego, nizańskiego, łańcuckiego, jarosławskiego, lubaczowskiego, rawskiego i sokalskiego. Niższą jednostką w podziale administracyjnym Generalnego Gubernatorstwa były powiaty. W dystrykcie lubelskim utworzono jedenaście powiatów³, na ich czele stali starostowie. W większych miastach niebędących siedzibą starosty, np. w Lubartowie, Łukowie czy Tarnogrodzie, utworzono ekspozytury starostw, tzw. *Landeskommissariate*. Najniższą jednostką w podziale administracyjnym były gminy miejskie na czele z burmistrzami i gminy wiejskie z wójtami – składające się z kilku bądź kilkunastu gromad na czele z sołtysami. W dystrykcie lubelskim funkcjonowało 251 gmin.

2

Akty prawne, które obowiązywały na terenie Generalnego Gubernatorstwa, były wydawane przez kilka podmiotów: Radę Ministrów dla Obrony Rzeszy (*Ministerat für die Reichsverteidigung*), pełnomocnika dla planu czteroletniego (*Beauftragter für den Vierjahresplan*) i generalnego gubernatora⁴. W praktyce zdecydowana większość aktów prawnych pochodziła od H. Franka. Oprócz aktów prawnych powszechnie obowiązujących bardzo rozpowszechnione było wydawanie przez starostów powiatowych zarządzeń i okólników, które obowiązywały wyłącznie na obszarze danego powiatu. Pierwszym aktem prawnym traktującym – bardzo ogólnikowo – o kwestiach gmin wiejskich było pierwsze rozporządzenie o odbudowie administracji okupowanych polskich obszarów wydane 26 października 1939 r. przez H. Franka. Ustalono w nim podział Generalnego Gubernatorstwa na okręgi, w skład których wchodziły powiaty. Natomiast sprawy administracji gmin miały regulować odrębne, specjalne zarządzenia⁵. Na mocy rozporządzenia H. Franka z 28 listopada 1939 r. o zarządzie gmin polskich za zarząd daną gminą odpowiadał burmistrz (w gminach wiejskich – wójt), a w przypadku jego braku – jego zastępca. W gminach, gdzie liczba ludności nie przekraczała 20 tys. osób, burmistrz i jego zastępca byli wyznaczani przez szefa okręgu (później – gubernatora) na wniosek

³ Lublin-miasto (niem. *Stadt*), Lublin-powiat (niem. *Land*), Biała Podlaska, Biłgoraj, Chełm, Hrubieszów, Janów (później Kraśnik), Krasnystaw, Puławy, Radzyń i Zamość, zob. W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 148–149.

⁴ A. Wrzyszczyński, *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2014, nr 22, s. 697.

⁵ *Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete* – Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów (dalej: DzRG-GOP) z 1939 r., nr 1, s. 3, 4.

starosty. W pozostałych przypadkach uprawnionym do mianowania burmistrza był generalny gubernator. Starosta powiatowy sprawował bezpośredni nadzór nad działalnością gmin wiejskich. Burmistrz powinien posiadać taką narodowość, jak przeważająca część ludności w gminie. Ponadto był przełożonym wszystkich pracowników w gminie oraz reprezentował gminę na zewnątrz⁶. Kolejnym krokiem w budowie administracji okupacyjnej i dalszym podporządkowywaniu gmin starostom było rozporządzenie H. Franka z 27 czerwca 1940 r. o tworzeniu i reprezentacji gmin w Generalnym Gubernatorstwie⁷. Na jego podstawie powołano w każdym powiecie związek gmin. Według definicji zawartej w rozporządzeniu związek gmin był „publiczną korporacją terytorialną, [...] samorządny, z własną odpowiedzialnością stosownie do niniejszego rozporządzenia”. Związki gmin przejęły cały majątek byłych polskich powiatów, ale nie były ich następcami prawnymi. W ten sposób władze okupacyjne likwidowały polską strukturę samorządu terytorialnego. W ramach związku gmin istniała możliwość powołania ciał doradczych złożonych z miejscowej ludności, ale nigdy się na to nie zdecydowano⁸.

Akty prawne wydawane przez starostów regulowały bardzo wiele dziedzin życia codziennego. Wśród nich znajdowały się sprawy związane z funkcjonowaniem i organizacją urzędów gminnych, sprawy bezpieczeństwa i porządku publicznego, wyżywienia i rolnictwa, oświaty i kultury, ruchu i ewidencji ludności, zdrowia publicznego, przemysłu i handlu czy naprawy i właściwego utrzymania dróg lokalnych. Przykładowo starosta powiatu Lublin swoje pierwsze zarządzenia wydał w dniu 18 października 1939 r. na konferencji wójtów. Dotyczyły one m.in. oddawania wszelkiego sprzętu wojskowego, wznowienia działalności organów gminy w dotychczasowym składzie, ściągania podatków według dotychczasowych przepisów, oddawania monet polskich i niemieckich, dostarczania przez rolników buraków cukrowych do cukrowni czy zakazu potajemnego uboju⁹. W powiecie biłgorajskim starosta rozpoczął wydawanie zarządzeń w dniu 3 listopada 1939 r. Na wstępie poinformował o swojej nominacji i godzinach pracy, a pierwsze zarządzenia dotyczyły dostarczenia informacji na temat możliwości zakwaterowania osób na terenie poszczególnych gmin oraz wykazu pojazdów mechanicznych. Ponadto zarządził natychmiastowe rozpoczęcie roku szkolnego z zastrzeżeniem

⁶ Rozporządzenie o zarządzie gmin polskich z 28 listopada 1939 r., Archiwum Państwowe w Lublinie oddział w Kraśniku (dalej: APK), zespół nr 26, „Akta gminy Potok Górny”, sygn. 123, k. 2.

⁷ DzRGGOP, 1940, nr 43, s. 208–210.

⁸ W. Kozyra, *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1944*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Sectio G” 2013, vol. LX, nr 1, s. 46.

⁹ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), zespół nr 571, „Akta gminy w Mełgwi”, sygn. 566, k. 47.

zakazu nauki historii Polski pod groźbą surowych kar. Ustalił również pierwsze maksymalne ceny skupu zboża¹⁰.

3

Po utworzeniu Generalnego Gubernatorstwa pierwszą kwestią do uregulowania w gminach było obsadzenie stanowisk wójtów i sołtysów. Zrezygnowano oczywiście z dotychczasowego modelu przeprowadzania wyborów przez radnych. Zlikwidowano rady gmin. W realiach okupacyjnych wójtów mianował szef okręgu (później – gubernator) spośród osób wskazanych przez starostę¹¹. Szef okręgu decydował również o zwolnieniu wójta z urzędu. W przypadku sołtysów, wójt przedkładał staroście jednego lub kilku kandydatów aprobowanych przez mieszkańców gromady. Spośród nich starosta mianował sołtysa¹². Ponadto starosta odwoływał sołtysów z zajmowanego urzędu. Na początku okupacji w gminach bądź pozostawiano przedwojennych wójtów i sołtysów, bądź mianowano nowych. Wśród nowo powołanych oprócz Polaków znajdowali się również folksdojczycy oraz Ukraińcy (na terenach zamieszkałych w przeważającej części przez tę grupę narodowościową)¹³. Przed objęciem stanowiska konieczne było złożenie zobowiązania służbowego¹⁴. Do zmian na wyżej wskazanych stanowiskach dochodziło przez cały okres funkcjonowania Generalnego Gubernatorstwa. Przyczyny zmian były różne, aczkolwiek najczęściej chodziło o to, że dotychczasowy wójt czy sołtys tracili uznanie swojego przełożonego. Przykładowo w gminie Karczmiska wójt uznał, że sołtys jednej z gromad nienależycie wykonuje swoje obowiązki, dlatego też mianował czasowo na jego miejsce inną osobę, a jemu udzielił ostrzeżenia¹⁵. W gminie Męglów doszło w maju 1940 r. do aresztowania wójta oskarżonego o nadużycia. Jednakże wskutek wstawienia się za nim podwójciego został on zwolniony

¹⁰ APK, zespół nr 28, „Akta gminy Sól”, sygn. 476, k. 24.

¹¹ J. Dziobek-Romański, *Organizacja administracji władz okupacyjnych na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2012, t. XXII, nr 3, s. 282.

¹² Wśród dokumentów niektórych gmin zachowały się akty wydanych przez wójta powołań i zwolnień sołtysów i podsołtysów, zob. np. APL, zespół nr 588, „Akta gminy w Karczmiskach”, sygn. 1100, k. 136–147.

¹³ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 221–222.

¹⁴ Brzmiało ono następująco: „Ja, niżej podpisany, zobowiązuję się, moje obowiązki służbowe w posłuszeństwie wobec niemieckiej administracji, wiernie i sumiennie wypełniać. Złożoną wobec byłego polskiego państwa lub jego organów lub wobec którejkolwiek politycznej organizacji przysięgą wierności albo przysięgą służbową lub odpowiednim zobowiązaniem służbowym nie uważam się związanym”, Archiwum Państwowe w Lublinie oddział w Chełmie (dalej: APCh), zespół nr 70, „Akta gminy Tyśmienica”, sygn. 2, k. 2.

¹⁵ APL, „Akta gminy Karczmiskach”, sygn. 1100, k. 152.

i powrócił na swój urząd w sierpniu tego samego roku¹⁶. Przykładem mianowania wójta o narodowości ukraińskiej jest gmina Potok Górny w powiecie Biłgoraj i gmina Tyśmienica z powiatu Radzyń. Ponadto w dwóch gromadach tej gminy sołtysami byli Ukraińcy¹⁷. Natomiast w gminie Konopnica stanowisko wójta sprawował folksdojcz¹⁸. W przypadku sołtysów można zaobserwować znaczną liczbę podań do wójtów z prośbą o zwolnienie z zajmowanego stanowiska. Przykładowo do wójtów gmin Karczmiska i Opole w 1943 r. wpłynęło ponad 20 takich wniosków. W większości gmin, które były przedmiotem badań, takich podań sołtysów wpływało rocznie około dziesięciu. Konieczność opróżnienia urzędu tłumaczono najczęściej chorobą, nadmiarem obowiązków spowodowanym dodatkowo pracą we własnym gospodarstwie, zdarzały się również prośby spowodowane strachem o własne życie i zdrowie¹⁹.

4

Główny nadzór nad działalnością gmin pełnił starosta za pomocą urzędu do spraw wewnętrznych. W zakresie produkcji rolnej i kontyngentów główną rolę odgrywał urząd wyżywienia i rolnictwa²⁰. Wójtowie stali się pośrednikami między niemieckimi władzami okupacyjnymi a miejscową ludnością. Ich głównym zadaniem stało się przekazywanie do wiadomości zarządzeń okupanta oraz ich wykonywanie. W tym celu konieczne stały się konferencje wójtów z całego powiatu u starosty oraz konferencje w budynkach urzędów gminnych sołtysów z całej gminy, na których wójt przekazywał aktualne zarządzenia starosty i polecał ich ogłoszenie ludności w sposób zwyczajowo przyjęty. Przykładowo w powiecie Kraśnik od kwietnia 1943 r. sesje sołtysów odbywały o godz. 8.30 w każdy piątek²¹. Ważnym zadaniem postawionym przed urzędnikami gminnymi była ochrona urzędów przed napadami rabunkowymi. Sprawy te nabierały znaczenia wraz ze zbliżaniem się końca okupacji. W dystrykcie lubelskim bywały jednak rejony, w których przez cały okres wojny władze nie mogły czuć się bezpiecznie. Szczególnie było

¹⁶ APL, „Akta gminy w Mełgwi”, sygn. 558, k. 56, 62, 66.

¹⁷ APCh, „Akta gminy Tyśmienica”, sygn. 2, k. 106, 112.

¹⁸ APL, zespół nr 569, „Akta gminy w Konopnicy (z siedzibą w Lublinie)”, sygn. 300, k. 7.

¹⁹ Groźby w stosunku do sołtysów padały głównie ze strony członków organizacji podziemnych, w oficjalnych pismach określanych najczęściej jako „bandyci”, a nieraz – „nieznane jednostki”, APL, zespół nr 594, „Akta gminy w Opolu”, sygn. 6, k. 61.

²⁰ S. Biernacki, J. Stoch, *Działania władz okupacyjnych (policji i administracji) w dystrykcie warszawskim przeciwko ruchowi oporu w latach 1939–1944*, „Najnowsze Dzieje Polski” 1966, t. X, s. 51.

²¹ APK, zespół nr 45, „Akta gminy Zakrzówek”, sygn. 9, k. 12.

to widoczne w powiecie Janów, gdzie konieczne stało się przeniesienie siedziby starosty do Kraśnika. W tym powiecie wprowadzono w lutym 1943 r. obowiązek nocowania w budynku gminy co najmniej dwóch pracowników celem wszczęcia alarmu w przypadku napadu²².

Obraz pracy urzędników w urzędach gminnych można poznać dzięki przepisom kancelaryjnym wydanym w formie postanowienia przez wójta gminy Karczmiska w styczniu 1942 r.²³. Podstawą owego postanowienia było rozporządzenie generalnego gubernatora z 28 listopada 1939 r. oraz ustawa z 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego. Tytuł pierwszy postanowienia brzmiał: „Przepisy kancelaryjne dla zarządu gminy Karczmiska”. Dzieliły się one na trzy części: 1. przepisy techniczne; 2. przepisy formalne; 3. przepisy materialne. Części dzieliły się na paragrafy. Przepisy techniczne regulowały postępowanie w przypadku wpływu pisma do kancelarii zarządu gminy. Ustalono konieczność przekazania pisma do właściwego referatu i wciągnięcia go do spisu spraw (rejstru). W urzędzie funkcjonowały następujące rejestry: 1. wydanych zaświadczeń i pobranych opłat kancelaryjnych; 2. kosztów leczenia; 3. dowodów osobistych; 4. wyroków sądowych; 5. orzeczeń karno-administracyjnych; 6. kar nakładanych przez wójta; 7. odbywających karę w areszcie; 8. korzystających z opieki społecznej. Kolejne przepisy wskazywały sposoby zakończenia sprawy oraz warunki formalne, jakim powinno odpowiadać pismo wychodzące z kancelarii zarządu gminy. Sekretarz sprawował kontrolę nad obiegiem dokumentów w urzędzie. Przepisy formalne zawierały postanowienia ogólne dotyczące właściwości miejscowej i rzeczowej urzędu gminnego oraz zdolności do bycia stroną w postępowaniu przed urzędem. Ponadto unormowana została cała procedura załatwiania spraw wraz ze wskazaniem na możliwość odwołania się od decyzji. Wskazano również na przysługujące środki przymusowe: karę pieniężną, wykonanie zastępcze i przymus bezpośredni. Przepisy materialne stanowiły w gruncie rzeczy wyciąg najważniejszych przepisów z kodeksu cywilnego Królestwa Polskiego oraz Kodeksu Napoleona. Po „Przepisach kancelaryjnych dla zarządu gminy Karczmiska” znajdował się tytuł „Informacje”. Określono tam, że organizacja i działalność gminy opierała się na następujących aktach prawnych: ustawie gminnej z 1864 r., dekreście z 27 listopada 1918 r. o utworzeniu rad gminnych na obszarze b. Królestwa Kongresowego, ustawie samorządowej z 23 marca 1933 r. oraz rozporządzeniu generalnego gubernatora z 28 listopada 1939 r. o zarządzie gmin polskich.

²² *Ibidem*, k. 18.

²³ APL, „Akta gminy w Karczmiskach”, sygn. 1385, k. 1–11. Całość została poprzedzona ciekawym mottem: „Doskonałość urzędnika polega na stałym korzystaniu z wiedzy fachowej i ogólnej, oraz uczeniu się z doświadczeń innych”.

Charakterystyczną zasadą było wprowadzenie odpowiedzialności osobistej wójtów i sołtysów za niewypełnianie zarządzeń i poleceń władz okupacyjnych. Miało to zastosowanie np. w przypadku opieki nad grobami żołnierzy niemieckich, także z okresu I wojny światowej. Specjalne ozdabianie grobów żołnierzy niemieckich nakazywano w dniu 10 marca 1940 r. – Niemcy obchodzili wtedy dzień pamięci bohaterów²⁴. Wójt odpowiadał również osobiście np. za przestrzeganie zakazu zebrania i demonstracji²⁵. Natomiast w gminie Zakrzówek w powiecie Kraśnik wójt ponosił osobistą odpowiedzialność za odstawienie do starostwa wszystkich maszyn do pisania znajdujących się na terenie gminy²⁶. Wójtowie mieli obowiązek powiadomienia starosty o godzinach pracy urzędu. Zdarzało się również, że starosta ustalał godziny urzędowe dla gmin, np. w powiecie Puławy od 7.00 do 17.30 z godzinową przerwą obiadową. Poza tym starostowie często zwracali uwagę na lekceważenie swoich obowiązków przez wójtów. Starosta powiatu Lublin odnotowywał nieterminowe wykonywanie zarządzeń, nawet takich z adnotacją „pilne – natychmiast”. Ponadto prosił o meldowanie wszelkich przyczyn zaistniałych opóźnień. W stosunku do szczególnie opieszłych miały być stosowane kary pieniężne²⁷.

Działalność gmin skupiała się na kilku ważnych z punktu widzenia władz powiatowych kwestiach. Należały do nich sprawy poboru kontyngentów, wyznaczanie podwódr, rozmieszczanie w gminach przywiezionych przesiedleńców, rozdział kart żywnościowych czy sporządzanie list robotników na wyjazd do pracy w III Rzeszy²⁸. Pomimo wprowadzania specjalnych premii w wysokości 100 zł dla pracowników gminnych, którzy wyróżnią się w werbunku pracowników, dobrowolne wyjazdy były bardzo nieliczne. Wójt gminy Krasnystaw donosił w styczniu 1940 r., że na terenie jego gminy chętnych na wyjazd do III Rzeszy nie ma²⁹. Ponadto w celu sprawowania ścisłej kontroli nad warunkami panującymi w gminach

²⁴ Zarządzenie w tej sprawie wydał m.in. starosta w Krasnymstawie 6 marca 1940 r. Co ciekawe, zarządził wtedy dbanie także o groby żołnierzy rosyjskich, Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej: APZ), zespół nr 29, „Akta gminy Krasnystaw”, sygn. 166, k. 6, 35. Natomiast starosta powiatowy lubelski wskazywał dokładnie, jakimi kwiatami i w jaki sposób mają być obsadzone groby niemieckich żołnierzy. Nalegał, aby jak najszybciej je uporządkować, dostrzegał również, że groby polskich żołnierzy „są zawsze utrzymane w bardzo wzorowym porządku”, APL, „Akta gminy w Konopnicy (z siedzibą w Lublinie)”, sygn. 300, k. 25.

²⁵ APL, zespół nr 581, „Akta gminy w Zemborzycach (z siedzibą w Głusku) z donacją Lublin”, sygn. 922, k. 219.

²⁶ APK, „Akta gminy Zakrzówek”, sygn. 9, k. 13.

²⁷ APL, „Akta gminy w Mełgwi”, sygn. 557, karta bez numeru (dalej: k.b.n.).

²⁸ C. Madajczyk, *Faszyzm i okupacja 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 1: *Ukształtowanie się rządów okupacyjnych*, Poznań 1983, s. 159, 160.

²⁹ APZ, „Akta gminy Krasnystaw”, sygn. 166, k. 2, 34.

wprowadzono obowiązek przedkładania przez nie comiesięcznych sprawozdań sytuacyjnych. W powiecie Lublin starosta wydał stosowne zarządzenie w marcu 1940 r. Sprawozdania miały zawierać informacje dotyczące gospodarki rolnej, wyżywienia oraz innych ważnych kwestii. W ostatnim punkcie najczęściej meldowano o napadach rabunkowych, wypadkach czy aresztowaniach ludzi³⁰. W grudniu 1940 r. starosta powiatu Puławy wydał zarządzenie, aby od tego momentu wszelkie sprawozdania i zgłoszenia gmin sporządzać w języku niemieckim. W tym celu polecono, aby funkcje tłumaczy pełniły osoby wysiedlone z obszarów Rzeszy³¹.

Odrębnego omówienia wymaga eksploatacja rolnictwa i związana z tym działalność urzędów gminnych. Ich zadaniem był podział świadczeń na poszczególne gromady oraz prowadzenie kartotek dostaw wszystkich rolników. Należy zaznaczyć, że władzom gminnym nie podlegały wszystkie gospodarstwa – te o powierzchni powyżej 50 hektarów podlegały powiatowym wydziałom wyżywienia i rolnictwa. W celu sprawnego podziału świadczeń między poszczególnych rolników od połowy 1940 r. zaczęto tworzyć gminne komitety kontyngentowe. Należały do nich osoby cieszące się największym autorytetem w gminie: gospodarze posiadający największe gospodarstwa, proboszczowie czy nauczyciele. Przewodniczącym zazwyczaj zostawał wójt. Członkowie tych komitetów byli zatwierdzani przez władze powiatowe. Gminnym komitetom kontyngentowym podlegały wiejskie komitety kontyngentowe. W ich skład wchodziło od trzech do pięciu miejscowych gospodarzy, którzy byli zatwierdzani przez wójta. Do podstawowych zadań zarówno komitetów gminnych, jak i wiejskich należało rozdzielanie wyznaczonych kontyngentów i zachęcanie rolników do ich terminowego oddawania. Dokonywano tego na podstawie corocznych spisów rolnych. Początkowo wydawało się, że komitety mogą mieć pewien wpływ na wysokość kontyngentów. Na jesieni 1940 r. nakazano komitetom, aby oszacowały wysokość plonów, od której miała zależeć wysokość świadczeń. Jednakże szacunki – według władz okupacyjnych – okazały się zaniżone i postanowiono już nie konsultować z komitetami wysokości kontyngentów nakładanych na poszczególne gminy. W ten sposób komitety kontyngentowe zostały pozbawione jakiegokolwiek wpływu na ustalanie wysokości

³⁰ APL, „Akta gminy w Mełgwi”, sygn. 572, k.b.n. Wzory sprawozdań różniły się w zależności od powiatu, np. w powiecie puławskim schemat był następujący: 1. Położenie polityczne i bezpieczeństwo; 2. Gospodarka rolna i wyżywienie; 3. Gospodarka (przemysł, handel, rzemiosło, gospodarka towarowa, administracja komisaryczna); 4. Gospodarka leśna i drzewna; 5. Handel pokątny; 6. Stan zatrudnienia w gminie oraz robotnicy przewidziani do wyjazdu do III Rzeszy; 7. Inne sprawy wewnętrzne; 8. Zdrowie; 9. Weterynaria; 10. Opieka społeczna, komitety opiekuńcze; 11. Szkolnictwo; 12. Różne, inne sprawy, APL, „Akta gminy w Karczmiskach”, sygn. 1112, k.b.n.

³¹ APL, zespół nr 593, „Akta gminy w Nałęczowie”, sygn. 11, k. 37.

kontyngentów. Mogły jednak zwolnić z dostaw najbiedniejszych albo obniżyć wymiar dla konkretnych gospodarzy – pod warunkiem że ogólna suma świadczeń nałożonych na gminę nie ulegnie zmianie. Niektóre komitety starały się wpłynąć na decyzje władz powiatowych, a niektórzy wójtowie czy sołtysi starali się pomagać ludności³². Jako przykład może posłużyć przypadek zorganizowania przez sołtysa jednej ze wsi w dystrykcie lubelskim zbiórki pieniężnej dla rolnika, który został ukarany za niedostarczenie kontyngentów na czas. Działalność taka spotkała się z dezaprobatą władz niemieckich i sołtys został ukarany³³. Zdarzały się również sytuacje, kiedy w związku z akcją kontyngentową dochodziło do zmian na stanowiskach sołtysów. Wójt gminy Nałęczów zwrócił się do starosty z prośbą o zwolnienie trzech sołtysów, powołując się na ich przewlekłe choroby, analfabetyzm czy młody wiek i spowodowaną tym podatność na wpływy innych osób. Argumentował, że jest to jedyny sposób, aby wsie należycie wykonały swój obowiązek w zakresie przekazania wyznaczonego kontyngentu³⁴.

Poza opisaną działalnością gmin m.in. w dziedzinie ściągania kontyngentów i werbunku siły roboczej niemieckie władze nadzorcze dbały o właściwy w ich rozumowaniu wygląd budynków i pomieszczeń gminnych. Szczególnie starano się, aby z wystroju zniknęły portrety przedstawicieli polskich władz oraz polskie godła. Starosta powiatu Lublin wydał zarządzenie, w którym polecał usunięcie wszelkich obrazów, w szczególności portretów Józefa Piłsudskiego³⁵. Jednocześnie zarządzenie to zawierało adnotację dla wójtów narodowości niemieckiej, pozwalającą na umieszczanie w gabinecie wójta portretów A. Hitlera i innych wysokich osobistości niemieckich³⁶. Poza tym 15 stycznia 1940 r. Odilo Globocnik wydał zarządzenie, aby wszelkie znajdujące się jeszcze na budynkach gminnych lub innych obiektach polskie godła zostały natychmiast usunięte. Nadzór nad przestrzeganiem tego zarządzenia oddano policji porządkowej³⁷. Pomimo wskazanych wyżej regulacji usuwanie oznak polskiej państwowości nie przebiegało sprawnie. Jeszcze w październiku 1940 r. starosta w Biłgoraju stwierdzał w piśmie skierowanym do wszystkich wójtów w powiecie, że nie we wszystkich gminach są przestrzegane zarządzenia w tym zakresie. Wskazywał ponadto, że zakazane jest również używanie przez

³² C. Rajca, *Walka o chleb 1939–1944. Eksploatacja rolnictwa w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 1991, s. 43–45.

³³ APK, „Akta gminy Zakrzówek”, sygn. 8, k. 10.

³⁴ APL, „Akta gminy w Nałęczowie”, sygn. 12, k. 58.

³⁵ Zarządzenie dotyczące usunięcia ozdób ściennych z 31 maja 1941, powtórzone następnie 19 lipca 1941, APL, „Akta gminy w Zemborzycach (z siedzibą w Głusku) z donacją Lublin”, sygn. 1016, k. 6, 7; APL, „Akta gminy w Konopnicy (z siedzibą w Lublinie)”, sygn. 300, k. 13.

³⁶ APL, „Akta gminy w Konopnicy (z siedzibą w Lublinie)”, sygn. 300, k. 16.

³⁷ APL, „Akta gminy w Mełgwi”, sygn. 575, k.b.n.

urzędy gminne pieczęci z polskim orłem. W razie stwierdzenia takiego uchybienia wójtowie mieli być pociągnięci do odpowiedzialności osobistej³⁸. W przedmiocie zakazu używania barw narodowych warto jeszcze wspomnieć o zarządzeniu starosty powiatu Lublin z czerwca 1941 r., w którym przewidywał, że szarfy na wienkach pogrzebowych mogą mieć wyłącznie kolor biały albo czarny³⁹. Natomiast na wiosnę 1942 r. w powiecie Lublin wprowadzono akcję upiększania wsi i osiedli. Głównym celem miała być naprawa budynków (w przypadku malowania kolor niebieski został zakazany) i ogrodzeń, zakładanie trawników i ogródków przed domami, oczyszczenie rowów czy naprawa chodników i ulic. Wydatki na ten cel miały być pokryte z budżetów gmin na rok 1942–1943⁴⁰.

5

Przedstawiony powyżej opis ukazuje realia okupacyjne w zakresie funkcjonowania urzędów w gminach wiejskich w Generalnym Gubernatorstwie na przykładzie dystryktu lubelskiego. Od samego początku urzędy gminne zostały poddane ścisłemu nadzorowi ze strony władz niemieckich. Konsekwencją tego było stosowanie odpowiedzialności osobistej wójtów i sołtysów za niewykonywanie lub nienależyte wykonywanie zarządzeń władz nadzorczych, w szczególności starosty. Niemcy traktowali gminy wiejskie głównie jako dostawcy żywności oraz siły roboczej do pracy w III Rzeszy. W rezultacie najważniejszym punktem w działalności gmin było rozdzielanie kontyngentów na poszczególne wsie, a następnie sprawne ich zbieranie i dostarczanie władzom niemieckim. Poza tym na gminach ciążył obowiązek werbunku i przygotowywania list robotników na wyjazd do Rzeszy. Bardzo ważnym zadaniem, szczególnie w dystrykcie lubelskim, było udzielenie pomocy osobom wysiedlonym z Kraju Warty i innych ziem włączonych bezpośrednio do III Rzeszy. W tym zakresie gminy miały obowiązek zapewnić wysiedleńcom mieszkanie oraz wyżywienie. Przykładowo starosta powiatu lubelskiego informował 5 lipca 1940 r. wszystkie gminy, że wkrótce przybędzie transport wysiedlonych. W każdej gminie miało zostać umieszczonych od 100 do 200 osób. Kwestie zakwaterowania wysiedleńców i związanych z tym obowiązków gmin były również obecne w korespondencji gmin skierowanej do starostów. W powiecie puławskim wójt gminy Nałęczów donosił w marcu 1941 r. o bardzo trudnej sytuacji wysiedlonych oraz skromnych funduszach, jakie gminy

³⁸ APK, „Akta gminy Potok Górny”, sygn. 123, k. 6.

³⁹ APL, „Akta gminy w Zemborzycach (z siedzibą w Głusku) z donacją Lublin”, sygn. 1016, k. 1.

⁴⁰ APL, „Akta gminy w Mełgwi”, sygn. 584, k.b.n.

mogą przekazać na ich wsparcie. Zwracał uwagę na szczególnie trudną sytuację w zakresie zaopatrzenia w obuwie i odzież. Kolejne pismo w tej sprawie wysłał do starosty we wrześniu 1941 r.⁴¹

Przez takie działania władz okupacyjnych urzędy gminne utraciły możliwość samodzielnego podejmowania decyzji. Praktycznie każda decyzja wójta dla swej ważności wymagała potwierdzenia przez miejscowego starostę. Dlatego też nie można mówić o gminach funkcjonujących w tamtym czasie, że były jednostkami samorządu terytorialnego – chociaż nieraz w aktach prawnych wydawanych przez okupanta pojawiał się przymiotnik „samorządowy”⁴². W okresie okupacji niemieckiej gminy wiejskie stały się organem wykonawczym dla niemieckich zarządzeń, a wójtowie i sołtysi – w pewnym sensie urzędnikami w okupacyjnej administracji.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Lublinie:

- „Akta gminy w Karczmiskach” (zespół nr 588).
- „Akta gminy w Konopnicy (z siedzibą w Lublinie)” (zespół nr 569).
- „Akta gminy w Mełgwi” (zespół nr 571).
- „Akta gminy w Nałęczowie” (zespół nr 593).
- „Akta gminy w Opolu” (zespół nr 594).
- „Akta gminy w Spiczynie” (zespół nr 557).
- „Akta gminy w Zemborzycach (z siedzibą w Głusku) z donacją Lublin” (zespół nr 581).

Archiwum Państwowe w Lublinie oddział w Chełmie:

- „Akta gminy Tyśmienica” (zespół nr 70).

Archiwum Państwowe w Lublinie oddział w Kraśniku:

- „Akta gminy Potok Górny” (zespół nr 26).
- „Akta gminy Sól” (zespół nr 28).
- „Akta gminy Zakrzówek” (zespół nr 45).

Archiwum Państwowe w Zamościu:

- „Akta gminy Krasnystaw” (zespół nr 29).

⁴¹ APL, zespół nr 557, „Akta gminy w Spiczynie”, sygn. 127, k. 32; APL, „Akta gminy w Nałęczowie”, sygn. 87, k. 19, 63.

⁴² Np. Rozporządzenie z 15 stycznia 1942 r. o należnościach za podróże służbowe, delegacje i przesiedlenia ponownie zatrudnionych byłych polskich urzędników i nie będących Niemcami pracowników umysłowych i fizycznych w publicznej służbie Generalnego Gubernatorstwa i korporacji samorządowych, DzRGG z 1942 r., nr 10, s. 42.

Literatura

- Biernacki S., Stoch J., *Działania władz okupacyjnych (policji i administracji) w dystrykcie warszawskim przeciwko ruchowi oporu w latach 1939–1944*, „Najnowsze Dzieje Polski” 1966, t. X, s. 47–76.
- Ćwik W., Reder J., *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977.
- Dziobek-Romański J., *Organizacja administracji władz okupacyjnych na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2012, t. XXII, nr 3, s. 271–303.
- Kozyra W., *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1944*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 2013, vol. LX, nr 1, s. 36–51.
- Madajczyk C., *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 1: *Ukształtowanie się zarządów okupacyjnych*, Poznań 1983.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, t. 1: 1939–1942, red. Z. Połubiec, tłum. D. Dąbrowska, M. Tomala, Warszawa 1970.
- Rajca C., *Walka o chleb 1939–1944. Eksploatacja rolnictwa w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 1991.
- Wrzyszc A., *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2014, nr 22, s. 695–708.

Akty prawne

- Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete – Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów z 1939 r., nr 1, s. 3, 4.
- Verordnungsblatt für Generalgouvernement – Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa z 1941 r., nr 90, s. 561.
- Rozporządzenie z 15 stycznia 1942 r. o należnościach za podróże służbowe, delegacje i przesiedlenia ponownie zatrudnionych byłych polskich urzędników i nie będących Niemcami pracowników umysłowych i fizycznych w publicznej służbie Generalnego Gubernatorstwa i korporacji samorządowych, Verordnungsblatt für Generalgouvernement – Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa z 1942 r., nr 10, s. 42.

BARTŁOMIEJ ŁUGOWSKI

MGR, UNIwersytet MARIi CURIE-SKŁODOWSKIEJ w LUBLINIE

ORCID: 0000-0002-4837-2482

*Funkcjonowanie urzędów gmin wiejskich w dystrykcie lubelskim
Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*

Centralne i powiatowe organy administracji Generalnego Gubernatorstwa były obsadzone i kontrolowane przez Niemców, jednak mniej ważne stanowiska, takie jak kierownictwo gmin lub przedsiębiorstw komunalnych, zajmowali Polacy. Polskie prawo miało pozostać w mocy, o ile nie było sprzeczne z przejęciem administracji przez Rzeszę Niemiecką. W artykule wykorzystane zostały źródła archiwalne. Kwestie związane z funkcjonowaniem urzędów gmin wiejskich w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944 omówiono na przykładzie konkretnych gmin. Autor pokazuje sposób mianowania i zwalniania wójtów z zajmowanych stanowisk, a także działalność urzędów gminnych w zakresie spraw, które zostały narzucone przez władze niemieckie podczas okupacji – w szczególności ściągania kontyngentów i werbunku sił roboczych do pracy w III Rzeszy.

Słowa kluczowe: Generalne Gubernatorstwo, dystrykt lubelski, okupacja niemiecka na ziemiach polskich, podział administracyjny ziem polskich podczas II wojny światowej, gminy w Generalnym Gubernatorstwie, władza lokalna

BARTŁOMIEJ ŁUGOWSKI

MA, MARIA CURIE-SKŁODOWSKA UNIVERSITY IN LUBLIN

ORCID: 0000-0002-4837-2482

*Functioning of the offices of rural municipalities
in the Lublin district of the General Government 1939–1944*

Central and district administrative offices of the General Government were staffed and controlled by Germans, however Poles were placed in many less important positions, such as management of municipalities or municipal enterprises. Polish law was to remain in place unless it diverged from the taking over of the administration by the German Reich. The article uses archival materials. The issues connected with the functioning of municipalities in the Lublin district of the General Government in the 1939–1944 were discussed in specific examples. The author of the article shows the method of nomination and layoff village heads. In addition, the article shows the activity of village heads in the matters that were imposed by the German authorities during the occupation, in particular the collection of quotas and the recruitment of labour to work in the Third Reich.

Key words: General Government, District Lublin, occupation in Poland, Administrative division of Polish territories during World War II, municipalities in General Government, local government

